

EROS OP DE SCÈNE VAN MARCUSE

Koen Vanbiesbrouck

Inleiding

“In de hedendaagse maatschappij is de strijd voor het leven, de strijd voor Eros, een politieke strijd geworden.”¹

Welke rol speelt eros in het werk van Marcuse? Die vraag hield mij bezig bij de lectuur van zijn werk. Hoe meer ik las, hoe meer ik besepte: het werk van Marcuse is het werk van eros. Heel zijn oeuvre staat in het teken van eros: planetair, in functie van gepacificeerde, rechtvaardige maatschappijstructuren; individueel, in functie van een vrij leven, waarbij schoonheid, rust, spel, initiatief, bewegingsvrijheid, zelfontplooiing en bevrediging² centraal staan.

In één artikel kan ik uiteraard niet het héle werk van Marcuse bespreken, daarom richt ik mij op wat veel mensen in eerste instantie met eros zullen associëren: erotiek en seksualiteit – in een al dan niet ruimere zin.

Aangezien onze seksuele ontwikkeling niet losstaat van een maatschappelijke bedding, en aangezien eros ook werkzaam is in de vorming van die bedding, zal ik in grote lijnen ook wijzen op deze bredere context en de geschiedenis daarvan, die Marcuse terugvoert tot bij de oudheid.

De meeste aandacht zal gaan naar de rol van seksualiteit, en de vraag of er sprake kan zijn van 'seksuele bevrijding' – in de jaren '60 en nu.

Tot slot zal ik – geruggensteund door een mythologisch detail – een poging wagen om Marcuse te radicaliseren. Radicaler denken (dromen) op maatschappelijk vlak lijkt mij amper mogelijk, maar zijn kritiek op de 'historiciteit' van onze driftenstructuur kan verdiept worden en zo ook enig licht werpen op de wanhopig zelfdestructieve cirkels van de mensheid.

Eros en cultuur

“De misdaad is die van een samenleving waarin de groeiende bevolking de strijd om het bestaan verergert, ondanks de mogelijke verlichting ervan.”³

Zonder veel expliciete verwijzingen zijn al sporen te vinden van eros in het eerdere werk van Marcuse, waar hij voornamelijk in discussie treedt met Hegel⁴ en Marx. In *Eros en cultuur* (1955) – in discussie met (de late) Freud – is eros expliciet aanwezig in het hele boek.

In de tweede topiek van Freud staan eros en thanatos op de voorgrond: het leven, zowel individueel als maatschappelijk, is een strijd tussen deze twee ‘driften’, de levensdrift en de doodsdrift. Onder druk van het ‘realiteitsprincipe’ dient elk individu een evenwicht te vinden tussen deze twee oerkrachten.

Freud liet zich verregaand inspireren door Griekse mythologie – denk aan het verabsoluteerde⁵ oedipuscomplex – en ook bij Marcuse zijn de mythologische verwijzingen sterk aanwezig.⁶ Ongetwijfeld was Freud ook vertrouwd met Plato⁷, die een dubbelzinnige verhouding had tot eros. In de ogen van Marcuse ligt Plato mee aan de oorsprong van een ‘repressieve rede’: eros wordt onderworpen aan logos – wat uiteindelijk uitmondt in het ontstaan van wetenschap en technologie en de zo goed als totale controle over natuur en mens.

Maar Plato staat ook voor een andere, meer marginale traditie in het westerse denken: eros als oorsprong van het denken, die leidt tot een vorm van ‘spirituele’ kennis die vertrekt bij concrete, materiële ervaringen. Marcuse schrijft zich in in deze traditie, zij het dan met een klemtoon op materiële bevrediging en reëel geluk.

De eendimensionele mens is doof voor dit appel van eros. Hij is volledig versmolten met de werkelijkheid als gegeven, met illusoire vormen van geluk – de illusies van het ‘gelukkige bewustzijn’. Een ‘positief’ ingestelde mens, die zijn onvrijheid als vrijheid ervaart, die zich gelukkig waant in de realiteit zoals ze ‘is’. Elke spanning tussen eros en thanatos, tussen lustprincipe en realiteitsprincipe heeft hij imaginair overstegen in een zichzelf nooit bevragende aanpassing. Voor zover ‘het verdrongene terugkeert’, legt hij geen verband met wat verdrongen wordt.

Twee machten kunnen een inbreuk vormen op de vanzelfsprekendheid van deze eendimensionele werkelijkheid: eros en logos, de macht van seksualiteit, en de macht van waarheid. “Zowel de erotische als de logische cognitie verbreekt de greep van de gevestigde, contingente werkelijkheid en streeft naar een waarheid die daarmee niet verenigbaar is.”⁸ In de westerse traditie heeft logos zich ontwikkeld tot wetenschap en techniek, die volledig ten dienste staan van het heersende realiteitsprincipe, van het heersende productie- en distributieapparaat: techniek en wetenschap *als* overheersing⁹. De bestaande realiteit in vraag stellen, een besef van ‘meerdimensionaliteit’ krijgen, kan dus alleen nog maar door toedoen van eros¹⁰.

Vraag is of de tot concept verheven mythologische figuur van eros vandaag nog tot de verbeelding spreekt. En de psychoanalyse staat al verschillende decennia onder druk. Marcuse distantieert zich van de klinische context van de psychoanalyse en beperkt zich tot de filosofische (antropologische, sociologische) vooronderstellingen en implicaties¹¹. Of en in welke mate hij daarbij Freud trouw blijft (‘juist interpreteert’) is een andere vraag die ik hier verder onbesproken laat. Maar het begrippenapparaat van Freud kan ook nu nog gebruikt worden om iets te verhelderen van de tijd waarin we leven – en dan zeker in het verlengde van wat Marcuse doet.

Marcuse stelt de basisconcepten en -hypotheses¹² van Freud niet in vraag. Maar hij ‘gebruikt’ ze om Freuds pessimisme te overstijgen, en een ander realiteitsprincipe op te roepen¹³. Waar Freud zich hult in tijdeloze, ‘biologische’ illusies, haalt Marcuse de geschiedenis binnen: in de vormgeving van driften (‘overheersingsdrift’¹⁴) en behoeften zelf (‘valse’¹⁵ of ‘repressieve’¹⁶ behoeften) en in de vorm van het realiteitsprincipe (‘prestatieprincipe’¹⁷). Dit zijn twee bewegingen die ook vandaag nog filosofisch en maatschappijkritisch relevant zijn – los van de wetenschappelijke of klinische waarde van Freuds denkbeelden.

Marcuse geeft later zélf aan dat het begrippenapparaat van de psychoanalyse verouderd is¹⁸. Maar in zijn ogen is dat geen gelukkige ontwikkeling: dit betekent dat de ‘verdrukking’ nog is toegenomen. En het subject van de psychoanalyse – het subject dat zichzelf constitueert in strijd met de vader als representant van de samenleving – is als het ware utopisch geworden, iets om naar terug te verlangen¹⁹.

In Freuds klassieke visie is cultuur niet mogelijk zonder ‘sublimatie’. Zowel eros als thanatos dienen omgevormd te worden in de richting van maatschappelijk aanvaardbare doelen. In gesublimeerde vorm is eros de kracht die verbinding schept (een steeds groter maatschappelijk geheel), thanatos de agressie die nodig is om de natuur te overheersen en de motor van ‘vooruitgang’ (belichaamd in wetenschap en techniek). Pure eros (die op zich wil bestaan als zuivere lust, los van elk maatschappelijk verband) en pure thanatos (als bruut geweld of verlangen naar het niets) zouden enkel leiden tot een desintegratie van de samenleving.

Mensen dienen zich dus bepaalde vormen van bevrediging te ontzeggen. Geen beschaving zonder offers en onderdrukking. Elk individu herhaalt in zijn ontstaansgeschiedenis (ontogenese²⁰) de geschiedenis van de mensheid (fylogeneese²¹): het drama van de ‘oerhorde’. De ‘oervader’ die zich elke vorm van bevrediging toe-eigent, die vermoord wordt door zijn zoons, waarna zij de vader (en zijn verdrukking) in ere herstellen uit schuldgevoel.

Marcuse aanvaardt de noodzaak van deze ‘oerverdringing’ of ‘oerfrustratie’: geen cultuur zonder een minimale vorm van sublimatie. Maar de mate van verdrukking kan gereduceerd worden: ‘surplusrepressie’ is de mate van repressie die niet meer in verhouding staat tot de verworvenheden van de repressieve cultuur, ‘onvrijheid’ die kunstmatig in stand wordt gehouden.

Tot die verworvenheden behoren de creatie van materiële overvloed en geautomatiseerde arbeid. Zonder vervulling van deze kwantitatieve voorwaarde²² is de overgang naar een ‘kwalitatief andere’ samenleving niet mogelijk. Een bijkomende vereiste is dat deze voorwaarde op planetaire schaal vervuld is. (Dat dit nog altijd niet het geval is, maakt mede de schande uit van het huidige realiteitsprincipe.)

Tweede kwantitatieve voorwaarde: een vrijwillige verlaging van onze levensstandaard²³. Het is een paradox waar Marcuse steeds weer op wijst: we zitten in een ‘vicieuze vooruitgangscirkel’²⁴, waarbij productiviteit een doel op

zichzelf is, overproductie²⁵ wordt, die zelfs onze vrije tijd bestuurt, terwijl we afgesneden blijven van het mogelijke – zeker erotische – geluk dat we zouden kunnen vinden in alles wat we tot nu toe verworven hebben.

De ‘dialectiek van de beschaving’²⁶ gaat gepaard met toenemende agressiviteit en groeiende schuldgevoelens, juist dóór de opoffering van geluk en bevrediging. Hoe groter de reële mogelijkheid tot bevrijding, hoe groter de agressiviteit en de schuldgevoelens. De balans tussen eros en thanatos dreigt dan ook voortdurend om te slaan in het voordeel van thanatos, en er zijn helaas voldoende historische/actuele voorbeelden om dit te illustreren.

In een repressieve samenleving is dus weinig plaats voor ‘vrije eros’. Eros staat ten dienste van het maatschappelijk geheel, en houdt in het beste geval de zichzelf versterkende thanatos in bedwang. Op seksueel vlak wordt eros gereduceerd tot genitale seksualiteit. Alle energie die onttrokken wordt aan eros, staat ten dienst van ‘vervreemde arbeid’. Het ‘lustlichaam’ moet een ‘arbeidslichaam’ worden.

Eros en seksualiteit

“Historisch gezien is de herleiding van de Eros tot de procreatief-monogame seksualiteit (die de onderwerping van het lustprincipe aan het realiteitsprincipe voltooit) pas voltrokken, als het individu subject-object van de arbeid in het apparaat van de maatschappij is geworden; terwijl ontogenetisch de primaire onderdrukking van de infantiele seksualiteit de noodzakelijke voorwaarde hiervoor blijft.”²⁷

“Seksuele vrijheid is in overeenstemming gebracht met winstgevend conformisme. De wezenlijke tegenstelling tussen seks en sociaal nut - die zelf de weerspiegeling is van het conflict tussen het lustprincipe en het realiteitsprincipe - wordt verdoezeld doordat het realiteitsprincipe steeds meer het lustprincipe doordringt.”²⁸

“Het genotsprincipe absorbeert het realiteitsprincipe. De seksualiteit wordt bevrijd (of liever gezegd geliberaliseerd) in sociaal-constructieve vormen. Dit idee impliceert dat er repressieve vormen van desublimatie bestaan, waarbij de gesublimeerde driften en doelstellingen meer afwijking, meer vrijheid en meer weigering om de maatschappelijke taboes in acht te nemen omvatten. Het lijkt erop dat een dergelijke repressieve desublimatie inderdaad werkzaam is in de seksuele sfeer, en hier werkt ze, net als in de desublimatie van de hogere cultuur, als bijproduct van de sociale controle van de technologische werkelijkheid, die de vrijheid uitbreidt en tegelijkertijd de overheersing versterkt.”²⁹

Eros is in de eerste plaats iets wat aan ‘seksualisering’ voorafgaat³⁰. In een repressieve samenleving wordt eros gereduceerd tot seksualiteit, en bovendien tot de heteroseksuele vorm daarvan, gericht op voortplanting. Het organisme als geheel wordt gedeseksualiseerd en de vrijgekomen energie staat ten dienste van

maatschappelijk nuttige functies of ‘vervreemde arbeid’. In freudiaanse termen: de partiële driften dienen ondergeschikt te worden aan het genitale apparaat. Het ‘polymorf perverse’ kind dient afstand te doen van alle mogelijke genot in andere lichaamszones en genoeg te nemen met geslachtelijk genot. En bovendien wordt dit geslachtelijk genot ontzinnelijkt en vergeestelijkt tot ‘liefde’.

Marcuse gebruikt de term niet, maar één van de wezenlijke vragen die hij zich stelt, zou kunnen luiden: “Wat betekent *polymorfe normaliteit*?”. Of ook: “Wat is ‘vrije eros’?”

Want in tegenstelling tot Freud gaat Marcuse ervan uit dat ‘niet-repressieve eros’ niet noodzakelijk tot een implosie van de samenleving zou leiden.

‘Vrije eros’ kan echter niet gelijkgeschakeld worden met het ongebreideld uitleven van perversies. In de perversie eist het lustprincipe alsnog zijn rechten op³¹. Maar zij hangt samen met een repressieve samenleving en bedreigt haar niet – los van de eventuele grotere tolerantie ervoor. Die tolerantie is dan een vorm van ‘repressieve desublimering’ – een vorm van bevrijding die niets verandert aan de heersende, verdrukkende structuren.

Inderdaad: in de jaren ‘60 vo,d een ‘seksuele revolutie’ plaats. Maar daarin ziet Marcuse geen reële bevrijding. Integendeel: seksualiteit wordt ‘onschadelijk gemaakt’³². Het realiteitsprincipe doordringt meer en meer het lustprincipe (i.p.v. omgekeerd), waardoor eros meer speelruimte krijgt, maar binnen het verdrukkende geheel. De seksuele vrijheid is dus een gedeeltelijke verlichting, maar fundamenteel illusoir – een nog grotere miskenning van de spanning tussen lust- en realiteitsprincipe.

Eros en transformatie

“Is het conflict tussen het lustprincipe en het realiteitsprincipe zo onverzoenlijk, dat de repressieve omvorming van de driftstructuur van de mens onvermijdelijk wordt? Of is een niet-repressieve beschaving denkbaar, die op een heel andere verhouding van de mens tot de natuur en heel andere existentiële relaties zou berusten?”³³

“In een wereld van vervreemding zou de bevrijding van de Eros noodzakelijk werken als een vernielende, fatale kracht - als de volstreckte negatie van het principe dat de repressieve werkelijkheid beheerst.”³⁴

“Wellicht is het op dit moment méér verantwoord om een goed gefundeerde utopie te schilderen dan om situaties en mogelijkheden, die allang realiseerbare mogelijkheden zijn, laatdunkend voor utopisch uit te maken.”³⁵

‘Utopie’ heeft nog steeds een uiterst negatieve connotatie. De idee luidt dat utopieën meer kwaad dan goed uitrichten, meer gevaarlijk zijn dan wenselijk. Wie zo denkt, vergeet dat we momenteel in een – inderdaad veel kwaad

uitrichtende – neoliberale utopie leven³⁶, maar bovenal: dat Marcuse zich juist tegen deze idee van utopie sterk verzet. Het is de beproefde manier waarop een 'repressieve samenleving' reële mogelijkheden wegzet als onuitvoerbaar of zelfs waanzinnig. Marcuse draait dit om: het is irrationeel om deze reële mogelijkheden niet te realiseren, om het huidige realiteitsprincipe niet aan te passen aan de veranderde historische mogelijkheden.

Deze overgang naar een kwalitatief andere, 'vrije' samenleving vooronderstelt een andere verhouding tussen eros en thanatos, tussen lust en rede. Het lustprincipe krijgt meer ruimte, de rede een andere kwaliteit.

Een grotere bevrediging sluit beperkingen van het lustprincipe niet uit – de 'zelfsublimatie' van onze zinnelijkheid³⁷. En een gedesublimeerde, niet langer repressieve rede staat in dienst van het leven, in dienst van eros. De rede krijgt als logos een andere gestalte: niet langer een morbide verbond tussen techniek, wetenschap en thanatos³⁸, maar een dienaar van 'levenskunst'³⁹, die gericht is op "de vermindering van onwetendheid, vernietiging, wreedheid en onderdrukking"⁴⁰. Sublimatie krijgt hier ook een andere connotatie, namelijk in de omgang met "frustratie, leed, misère en ziekte"⁴¹ – met wat wellicht altijd, in meerdere of mindere mate, tot de schaduwkant van ons bestaan zal horen. Bij de late Freud is het lustprincipe een vorm van het doodsprincipe (Nirwana-principe). Marcuse plaatst deze principes in een ander perspectief:

"Als het hoofddoel van de drift niet de beëindiging van het leven maar die van het leed is - de afwezigheid van spanning - dan vermindert het conflict tussen leven en dood gezien vanuit het driftleven op paradoxale wijze naarmate het leven de toestand van bevrediging dichter benadert. Lustprincipe en Nirwana-principe vallen dan samen. Tegelijkertijd zou Eros, bevrijd van surplus-repressie, worden versterkt en de versterkte Eros zou het doel van de doodsdrift als het ware in zich opnemen. De driftwaarde van de dood zou zijn veranderd: als de driften hun vervulling zouden zoeken en vinden in een niet-repressieve orde, zou de repressiedwang veel van zijn biologische basis verliezen. Als leed en gebrek wijken, kan het Nirwana-principe worden verzoend met het realiteitsprincipe. De onbewuste aantrekkingskracht die de driften terugtrekt naar 'een vroegere toestand' zou effectief worden tegengegaan door de wenselijkheid van de bereikte levenstoestand."⁴²

Marcuse pleit voor de 'esthetisering' van het bestaan. Daarbij neemt hij afstand van de betekenis van esthetiek die versmald is tot kunst of kunstwetenschap⁴³. De integratie van zinnelijkheid en rede impliceert een radicale omslag in de westerse cultuur. Vrijheid werd – zelfs nog bij Sartre⁴⁴ – 'idealistisch' gedacht, op basis van existentiële negativiteit: de beheersing of miskenning van onze zintuiglijkheid. Bij Kant kan de zintuiglijkheid onmogelijk een bron van ethiek worden. Maar volgens Marcuse heeft ethiek onze zintuiglijkheid nodig⁴⁵ en speelt de – in de dominante psychoanalytische traditie verwaarloosde – 'moederlijke' dimensie daarbij een heel belangrijke rol⁴⁶.

'Esthetisch bestaan' mag wel niet voorbehouden zijn aan een kleine,

geprivilegieerde elite⁴⁷. Wat telt, is het welzijn van elke mens op deze planeet. Het globale, planetaire doel is vrede, ‘pacificatie’⁴⁸ van het bestaan, meer reële – geen louter innerlijke – vrijheid en bevrediging, meer rechtvaardigheid, minder geweld en verdrukking.

Een ‘erotische samenleving’ is dus veel meer dan een samenleving waarin de seksuele moraal versoepeld is. Marcuse maakt echter niet (concreet) duidelijk welke vorm seksualiteit (in engere zin) dan zou aannemen. Als eros de hele maatschappelijke ruimte doordringt: hoeveel nood is er dan nog aan alternatieve vormen van seksualiteit? Welke vormen van seksualiteit zijn een teken van ‘vrije eros’? Seksualiteit zou bevrijd zijn van het juk van het ‘genitale primaat’, van de ontzinnelijkste ‘liefde’, van de privileges van het koppel als monogaam instituut. Maar zelfs ‘panseksualisme’ denkt Marcuse nog in het teken van repressie en een tijdelijke uitbarsting van verdrongen energie⁴⁹. Wilhelm Reich is op dit vlak veel minder dubbelzinnig: in een vrije samenleving – en voor Reich betekent dit o.a. dat de ‘orgastische potentie’ van mensen intact is – zou elke vorm van BDSM, anale seks, coprofilie... verdwijnen⁵⁰. Marcuse lijkt meer ruimte te laten voor ‘perversies’ die in een vrije samenleving andere vormen zouden kunnen aannemen:

“De term *perversies* dekt seksuele verschijnselen van geheel verschillende oorsprong. Driftuitingen die onverenigbaar zijn met elke beschaving vallen onder hetzelfde verbod als driftuitingen die onverenigbaar zijn met een repressieve beschaving, vooral met monogame genitale suprematie. Binnen de historische dynamiek van de driften hebben echter bv. coprofilie en homofilie een zeer verschillende plaats en functie. Eenzelfde verschil heerst binnen één en dezelfde perversie: de functie van sadisme is niet hetzelfde in een vrije libidineuze verhouding en in de activiteiten van de SS. De onmenselijke, dwangmatige, gedwongen en destructieve vormen van deze perversies schijnen verbonden met de algemene perversie van het menselijk leven in een repressieve cultuur, maar de perversies hebben een driftmatige inhoud die losstaat van deze vormen; en deze inhoud uit zich misschien in andere vormen die gewoon kunnen zijn in een hoge beschaving.”⁵¹

Eros vandaag

Marcuses belangrijkste werken werden meer dan 70 jaar geleden geschreven. Maar hij analyseerde fenomenen waarvan we sinds enkele decennia steeds nieuwe dimensies zien: ‘psychopolitiek’, ‘identitarisme’, ‘autoritarisme’ (en andere vormen van regressie), ‘terrorisme’, enz. Daarnaast was hij een voorloper in feministisch⁵² en ecologisch denken – logische uitvloeisels van een kwalitatief andere logos.

Wat Marcuse niet (met zekerheid) kon voorzien, was de opkomst van het neoliberalisme in de jaren ‘80 en de ‘overwinning’ van het kapitalistisch systeem – symbolisch, in 1989. En dus, hoe met de teloorgang van elk reëel socialistisch

of communistisch alternatief, alle vormen van kritiek op het kapitalisme (sinds de 19de eeuw of al eerder) relevant zouden blijven.

De ‘repressieve’ tendensen op deze planeet zijn weer aan een opmars bezig. Niet alleen veruitwendigd (in toenemende oorlogsdreiging en andere vormen van geweld, in brute of subtiele vormen van verdrukking en uitsluiting), maar ook meer ‘verinnerlijkt’. De spanning tussen lustprincipe en realiteitsprincipe wordt meer dan ooit verdoezeld, het realiteitsprincipe heeft het lustprincipe zo goed als opgeslokt. Genieten is een morele verplichting geworden, en lust een gecommuniceerd⁵³ product.

Hoeveel meer vormen van ‘repressieve desublimatie’ zijn er nu niet? Voor elke seksuele voorkeur, voor elke fetisj – ook voor de meest gewelddadige, ook voor de meest perverse – is een website, een chatgroep, een camgemeenschap, een ontmoetingsapp, enz...– zonder dat deze vormen van seksualiteit ook maar ergens een bedreiging vormen voor het heersende bestel.

Veel van wat de LGBTQIA+- beweging heeft gerealiseerd, was tot voor enkele decennia ondenkbaar. Maar in welke mate gaat het daarbij over het transformeren van de héle samenleving, van (wereldwijde) politieke structuren? Of zijn veel ‘andersgeaarde’ mensen al tevreden met het behalen van een plek in d ze samenleving? Intern wordt deze beweging verscheurd door dit verschil in oriëntatie.

De #MeToo-beweging luidde, of althans, dat was de hoop, het einde in van zovele walgelijke vormen van seksisme die onze samenleving doordringen. Ook deze problematiek heeft (de late) Marcuse niet onaangeraakt gelaten. Hij bekritiseerde de ‘rollen’ die in een repressieve samenleving aan ‘mannen’ en ‘vrouwen’ worden toegewezen⁵⁴. Als met de beschaving ook de hoeveelheid agressie toeneemt, dan is dat eerder zichtbaar bij mannen. Vrouwen dienen zorgend en dienstbaar te zijn. Voor zover in de jaren ‘60 en ‘70 sprake was van ‘seksuele bevrijding’, gold dit – misschien, en dan ook alleen maar in een beperkte zin – in eerste instantie voor mannen. De vrouw werd bevrijd van haar rol als louter ‘echtgenote’ en ‘moeder’ (wat een nog grotere beperking was) en werd ‘gepromoveerd’ tot ‘seksobject’⁵⁵. Bevrijding? Ja, in verhouding tot wat eraan voorafging, en voor zover vrouwen zelf ook seksueel initiatief konden nemen. Nee, voor zover ze geen einde stelde aan vormen van seksuele terreur.

Is #MeToo dan een vorm van bevrijding? De begrippen van Marcuse kunnen de mogelijke dubbelzinnigheid daarvan articuleren. #MeToo kan opnieuw een verschuiving inhouden naar een meer ‘repressieve samenleving’ (monogamie en kinderen als juk), maar het kan ook een hervonden appel van ‘vrije eros’ zijn (met daadwerkelijke seksuele vrijheid tussen alle partners onderling, ongeacht gender, seksuele oriëntatie, relatiestatus, enz...). Welke tendens de eventuele overhand krijgt, zal de toekomst uitwijzen.

Deze ‘objectieve dubbelzinnigheid’⁵⁶ is ook in twee andere fenomenen zichtbaar: polyamoriteit en *Orgasmic Meditation*⁵⁷. Marcuse wijst op de paradox van eros⁵⁸: hoe kan eros tegelijk isolerend (‘egoistisch’) zijn en verbindend

(‘altruïstisch’). Voor veel mensen zal dit verlangen naar intimiteit en afzondering als koppel inderdaad herkenbaar zijn. Maar is deze vanzelfsprekendheid, deze schijnbare ‘natuurlijkheid’, niet ook de uiting van een heersend realiteitsprincipe?

Polyamoureuze experimenten zijn wellicht veel ouder dan de jaren ‘90 – periode waarin Morning Glory Zell-Ravenheart de term smeedde, om uiteindelijk het grote publiek te bereiken. Ondertussen is een kennisdomein ontstaan, waarbij de klemtoon ligt op gelijkwaardigheid (tussen alle betrokken partners), openheid, communicatie en intimiteit. Die te ontwikkelen kwaliteiten vormen een grote uitdaging aan de huidige, nog altijd meest gangbare (mogelijks als ‘repressief’ te omschrijven) moraal op relationeel en seksueel vlak: seriële monogamie. Maar deze ‘experimenten’ – tenminste, voor zover ze slagen – tonen dat ook de vermeende egoïstische, ‘privatiserende’ tendens van eros een illusie is, of op zijn minst niet noodzakelijk.

Overigens hoeft dit niet te betekenen dat polyamorie een louter positief te evalueren, kwalitatief betere omslag zou zijn van ons relationeel en seksueel leven. Bij Marcuse is ook de aanzet tot meer kritische geluiden aan te treffen. Polyamorie zou de relationele voorkeur kunnen zijn van mensen met een beperkte psychologische ruimte, een fragiel, gefragmenteerd zelf, waarvan Marcuse al de contouren tekende⁵⁹. Polyamorie kan dus ook een dekmantel zijn voor het onvermogen om meer diepgaande relaties aan te gaan – steeds wisselende, meer oppervlakkige contacten van mensen die geregeerd worden door hun ‘partiële pulsies’, zonder dat daarbij sprake is van een betere integratie tussen zintuiglijkheid en rede, zonder transformatie van de kwaliteit van de relaties.

De politieke betekenis van orgieën – uiteraard op gelijkwaardige, consensuele basis - gaat misschien nóg verder. In elk geval is de stap van een ‘polycule’ - een vrije, zelfsturende constellatie van polyamoureuze mensen – naar een orgie niet zo ver. Orgieën trekken de ‘deprivatisering’ van onze lichamen en lusten verder door. Misschien zou de kwaliteit van de pacificatie waar Marcuse van droomt (onder meer) kunnen afgemeten worden aan de mate waarin orgieën deel uitmaken van het dagelijks leven, als vorm van ‘vrije eros’.

De kloof tussen het potentieel aan ‘vrije eros’ en de repressieve dominantie van het heersend realiteitsprincipe wordt op een tragische manier geïllustreerd door de op- en ondergang van OneTaste – het bedrijf dat werd opgericht door Nicole Daedone, dat helemaal in het teken stond van de ‘bevrijding’ van de vrouw en haar mogelijke orgastisch genot.

Orgastic Meditation (OM) is een nauwgezette, bijna klinische procedure, waarbij het genot van de vrouw centraal staat. Momenteel werkt Nicole Daedone aan haar nalatenschap, in de vorm van verschillende, lijvige boeken. Eén daarvan gaat enkel en alleen over clitoraal opgewekt genot⁶⁰ en toont in welke mate seksueel genot een ‘kunst’ kan worden, een integraal, zich steeds verdiepend aspect van het dagelijks leven. Daar is eigenlijk niets voor nodig: twee mensen die het eens zijn over een bepaald kader en dat kader respecteren. Niets hoeft – ook klaarkomen niet – en al de rest is: experiment, oefening, ervaring. Veel

vrouwen beleven dit als een enorme bevrijding.

Deze praktijk zelf is niet tragisch, wél de manier waarop hij in de wereld is gezet. Nicole Daedone ontving het concept – letterlijk – uit de handen van een monnik. Haar bedrijf (en dat illustreert het huidige realiteitsprincipe) is een poging om deze ‘gift’ – op zich een teken van een ander soort economie) – te commercialiseren. En daar is ze in geslaagd, om niet te zeggen: te goed in geslaagd. Sommige mensen gingen zo ver dat ze hebben en houden verkochten om cursussen en opleidingen te kunnen volgen. Mensen lieten zich schaamteloos uitbuiten in hun behoefte aan reële bevrediging. Erger: mensen werden heel actief onder druk gezet en gemanipuleerd, wat uiteindelijk tot (nog lopende) processen heeft geleid.

Daardoor hangt er een kwalijke geur aan OneTaste. Wat spijtig is, aangezien hier wel degelijk een (vorm van) reële bevrijding op het spel stond. Het zal nu van de instelling afhangen van de huidige beoefenaars of en hoe deze praktijk verder gestalte geeft aan een vorm van ‘vrije eros’.

Eros en radicalisering

“Filosofen is het zich herinneren van geboortelijkheid.” (Hans Saner, eigen vert.)⁶¹

Marcuse wijst herhaaldelijk op de zelfdestructieve tendensen van revoluties⁶². Los van zin of onzin van de hypothese van de ‘oerhorde’: het zich steeds herhalend schema (verdrukking/verzet/verdrukking) is herkenbaar. Marcuse twijfelt nergens aan de noodzaak om heersende maatschappijstructuren te veranderen. Maar tegelijk stelt hij de vraag naar het menselijk bewustzijn: “Is er misschien binnen elk individu een dynamiek werkzaam, die de kans op bevrijding en bevrediging *inwendig* ontkent, zodat het niet alleen extern voor deze ontkenning moet buigen?”⁶³.

Misschien is dit een vruchtbare denkpiste: verder doordenken op de manier waarop onze driften en behoeften gevormd worden, om zo beter te begrijpen hoe volwassenen zich later gedragen en welk soort samenleving ze willen of vormgeven, en hoe gewelddadig of vreedzaam.

Omdat ik radicaler wou doordenken op de ‘oorsprong’ van eros, wou ik in eerste instantie weten wat de Griekse mythologie daarover te zeggen had. Daarover deden blijkbaar verschillende verhalen de ronde⁶⁴. Volgens één daarvan is de moeder van Eros Eileithya (Εἰλειθυία, de godin van de bevalling, een gestalte van Artemis): ‘zij die vrouwen in het kraambed te hulp komt’⁶⁵. En dat interpreteer ik als: geen eros zonder ondersteuning van de barende, en daar zou ik aan toevoegen: zonder respect voor de baby.

In een wereld waar de balans tussen eros en thanatos voortdurend dreigt over te slaan naar thanatos, werkt perinatale zorg in het voordeel van eros. En dus:

willen we verlost geraken van het regerende econocratische, technocratische, ‘irrationele’ wereldbestel, willen we een seksualiteit die volledig in het teken staat van ‘vrije eros’, willen we mensen die – om te beginnen – een ander realiteitsprincipe kunnen willen, dan dient perinatale zorg en afstemming een veel hogere prioriteit te krijgen dan nu het geval is.

Freud wordt ook aanzien als de grondlegger van wat ‘psychohistorie’ is gaan heten – de studie van het verband tussen individuele en maatschappelijke ontwikkeling (waar Marcuse ook op terugvalt). Het is de verdienste van Lloyd DeMause om daar ook de perinatale ontwikkeling bij te betrekken en dus: het verband tussen onze prenatale ervaringen en oorlog of andere vormen van geweld⁶⁶. Daarbij maakt ook hij gebruik van een latere maar ondertussen eveneens ‘verouderde’ psychoanalyse⁶⁷, en doorbreekt hij veel huidige, ‘rationele’ gemeenplaatsen. Maar wat mij nodig of nuttig lijkt, is een vernieuwd doordenken van deze poging, het opnemen van een dialoog tussen Kritische Theorie en deze meer radicale vorm van psychohistorie, die – voor zover ik weet – nooit heeft plaatsgevonden. En dat tegen de achtergrond van recente ontwikkelingen in het kennisdomein dat zichzelf langzaam maar zeker definieert als ‘perinatale psychologie’⁶⁸.

Perinatale psychologie is een groeiend interdisciplinair veld, aan de rand van het academisch bedrijf. Het zal wellicht nog enige tijd duren alvorens het een centrale, erkende, wetenschappelijke discipline wordt – daar loop ik dus op vooruit. Ze kan als basis dienen voor een ‘nieuwe’ filosofische antropologie⁶⁹ – waartoe Marcuse al enige aanzetten heeft gegeven⁷⁰. Maar ook hij blijft gevangen in enkele hardnekkige ‘mythen’: de idealisering van een vermeend paradijselijk verblijf in de moederbuik⁷¹ en de geboorte als eerste uiting van de doodsdrijf, als verlangen van de terugkeer naar een anorganische toestand⁷².

Ook het onderscheid dat hij maakt tussen ‘biologische behoeften’ en ‘wat daarboven uitstijgt’⁷³ is compleet verouderd. Alsof onze ‘tweede natuur’ – en de behoeften die daarbij vorm krijgen – een soort ‘bovenbouw’ zouden zijn van onze biologische natuur. In dat laatste opzicht is Marcuse nog helemaal schatplichtig aan de klassieke, wijsgerig-antropologische definitie van de mens als ‘animal rationale’.

Hij bekritiseert terecht deze ‘tweede natuur’, de ‘verkunstmatiging’ van onze behoeften, de ‘repressieve behoeften’ waartoe mensen verleid worden in dienst van een verdrukkend, iedereen – ‘meesters’ en ‘slaven’, armen en rijken – overheersend systeem. Maar deze ‘tweede natuur’ is al van bij het ‘begin’ – dus van bij de conceptie – onverbrekelijk verbonden met onze ‘eerste natuur’. De dichotomie tussen natuur en cultuur is vals⁷⁴, of dat is wat een perinataal, ‘geboortelijk’ perspectief ons kan leren.

In plaats van onszelf te verliezen in onbeslisbare (?) discussies over de fylogenese van de mensheid – ik ontken daar tegelijk het belang of de zin niet van – stel ik voor dat we ons veel radicaler concentreren op onze ontogenese. Veel van wat als fylogenetische, evolutionaire of sociobiologische waarheid wordt

aanzien (uiteraard ook de hypothesen van Freud), zie ik eerder als een projectie, een ‘symbolisering’ van onze ontogenese en het bewustzijn dat zich daarbij ontwikkelt.

Net in de *primaire fase* (opgroeien in de moederbuik/geboorte/eerste twee levensjaren) is de ‘beschavingsparadox’ het grootst. Een baby is pure wil-tot-macht⁷⁵ (Nietzsche) of pure drift (Freud). Maar dit zijn karakterisering die abstractie maken van de concrete leefwereld van foetussen en baby's (en later ook kinderen). Pas sinds enkele decennia is wetenschappelijk bewezen dat een foetus een (vorm van) bewustzijn heeft – heel gevoelig en intelligent is. Door dat ‘bewustzijn’ af te schrijven als reflexmatig of dierlijk (of zelfs plantaardig) schrijft onze ‘basiskwetsuur’⁷⁶ zich al heel jong, diep in in ons lichaam en ‘zijn’, want: on(h)erkend in zijn gevoeligheid en intelligentie.

De geboorteschreeuw die een teken zou zijn van een ‘normale’, gezonde geboorte, is enkel het teken van een historische, traumatiserende geboortepraktijk. Kant heeft gelijk als hij die schreeuw opvat als het opeisen van de vrijheid⁷⁷. Maar hij wist wellicht niet dat er ook – perfect gezonde – baby's geboren worden zónder schreeuw. Dit zijn baby's die ‘vrij’ geboren zijn. En die vrijheid zal zich doorheen het leven van die zo geboren mens blijven manifesteren of sterker opdringen.

De geboorte is maar één voorbeeld van de manier waarop we overheerst worden door (medisch gerationaliseerde) techniek, maar het is des te dramatischer: omdat het destructief potentieel van een mens (dat dus mogelijks al voor de geboorte werd opgebouwd) daar extra versterkt wordt, en dan, al naargelang de invloed van een in meer of mindere mate ‘repressieve’ maatschappij, nog zal vergroten, met alle destructieve gevolgen van dien – maatschappelijk en individueel.

Marcuses concept van de de ‘grote weigering’ – de weigering om mee te werken aan een repressieve samenleving en mee te gaan in het destructieve opbod – heeft een negatieve connotatie. In een eendimensionele samenleving die geobsedeerd wordt door ‘positiviteit’, is dit logisch. Maar aan de basis van die ‘grote weigering’, ligt een *grote bevestiging*: van het leven (Leven), van reëel geluk, van reële bevrediging, van de mogelijke integratie van lust en rede, van de verzoening van noodzaak en vrijheid. Die bevestiging is van een andere, meer primaire orde dan de ‘positiviteit’ van een bestel dat zijn contradicties miskent en vervreemding verwacht met vrijheid, onvrijheid met bevrijding. De ‘grote weigering’ heeft betrekking op alle vormen van geweld, wreedheid, onrechtvaardigheid, onwetendheid... die dit ‘positief’ bestel legitimeert.

In eerste instantie wordt elke baby geboren als ‘grote weigeraar’⁷⁸. In plaats van die weigering tegemoet te treden met gewelddadige of manipulatieve pedagogische maatregelen, zou die dus ook kunnen verwelkomd worden als de voorbode van een ander realiteitsprincipe. Het ‘nieuw historisch subject’⁷⁹ (van de ‘revolutie’) is momenteel ver te zoeken. Maar om te beginnen zouden we ervoor kunnen zorgen dat in borelingen het fundament wordt gelegd voor dit nieuwe subject.

Ik opper dat dit een verheldering zou kunnen zijn van wat Marcuse bedoelt met een ‘biologische grondslag voor het socialisme’⁸⁰: dat in de eerste periode van ons leven ‘onbewust’ een model wordt opgeslagen van de wereld die we later zullen willen of vormgeven. Dat ‘model’ is geen ‘natuurlijk’ of ‘biologisch’ gegeven, wel een ‘contractie’ – in lichaam en (latere) ‘geest’ – van perinatale, primaire ervaringen.

Met elke baby wordt een nieuwe mens geboren, die wil dat ‘cultuur’ in het verlengde ligt van eros, die leven ziet als een fundamentele vorm van bevestiging⁸¹, van de eenheid van zintuiglijkheid en rede, die wil opgroeien zonder ‘surplusagressie’⁸² te ontwikkelen.

Dit lijkt mij de essentie te zijn van wat ik ‘geboortelijke filosofie’ noem – in het verlengde van het nataliteitsdenken van Hannah Arendt, maar vooral Hans Saner. Alleen mag het niet bij filosofische ideeën blijven, maar dienen ze radicaal doorgedacht worden tot in onze zwangerschaps- barings- en opvoedingspraktijken.

Slotbeschouwing

"De herinnering aan bevrediging staat aan de wieg van alle denken en de aandrang om verleden bevrediging te herwinnen is de verborgen drijfveer achter het denkproces."⁸³

Filosofie heeft, al naargelang de auteur en de tijd, een specifieke ‘oorsprong’. Voor Aristoteles was dat de verwondering, voor Descartes de twijfel, voor Kierkegaard de angst. Voor zover ik weet heeft niemand ooit het orgasme tot oorsprong van de filosofie bestempeld⁸⁴.

Zelf heb ik mijn eerste orgasmes beleefd als een scherpe, pijnlijke uitdaging aan de heersende realiteit of liever: de banaliteit van mijn toenmalige leven en de levens rondom mij. Ik beleefde die orgasmes als oneindig, alles overstijgend, onbeschrijflijk genot. Zonder die ervaring(en) zou ik niet besloten hebben om filosofie te gaan studeren.

Er is minstens één (lichaamsgerichte en politiek geëngageerde) psychoanalyticus voor wie het orgasme of ‘orgastische potentie’ centraal stond: Wilhelm Reich, die ik al eerder vermeldde. Reich had niet alleen een scherp oog voor het lijden van baby’s⁸⁵, hij liep ook voorop in de strijd tegen het toen oprukkende nazisme. En het is verbijsterend om te lezen hoe hij toen wees op het verband tussen ‘orgasmeangst’ en autoritair, destructief gedrag⁸⁶ en te merken hoe dit gedrag ook nu nog altijd sterk aanwezig is in (extreem-)rechtste kringen⁸⁷. Ik denk dat het de moeite loont om Reich – in het verlengde van Marcuse, en ondanks Marcuses kritiek – op dat vlak te herlezen en herinterpreteren.

Dat we in een tijd leven waarin het ‘neoliberaal kapitalisme’ zich een planetaire overwinnaar waant, na alle experimenten, gruwel en kritiek van de

vorige eeuw, vind ik – wellicht ik niet alleen – heel beangstigend. Seksualiteit denken in termen van ‘economie’ en ‘uitwisseling’, waarbij vrouwen seks aanbieden aan mannen in ruil voor niet-seksuele middelen, is dan het enige wat nog denkbaar blijft en normaal of vanzelfsprekend wordt⁸⁸. Elk besef van de particuliere, historische context daarvan en van een mogelijke andere realiteit verdwijnt⁸⁹. Geweld (ook gendergerelateerd en pedagogisch geweld) wordt opnieuw meer genormaliseerd, en een reëel, hoopgevend toekomstperspectief verbleekt bij de alomtegenwoordigheid van dystopische films die we al bijna voor werkelijkheid nemen.

‘Geboortelijke filosofie’ is dan ook dit: niet alleen dat met elk nieuwgeboren kind nieuwe hoop ontstaat (Arendt), maar concreter, dat met elk nieuw orgastisch, ‘oceanisch’⁹⁰ ontwaken, de mogelijkheid of wens van een meer bevredigende, rechtvaardige samenleving herboren wordt. Een vorm van planetaire vrede en welzijn, waarbij de ‘menselijke conditie’ niet langer gedacht wordt in termen van tekort en de noodzakelijke sublimatie van agressie en lust, maar in termen van overvloed, en de integratie van lust en rede, noodzaak en vrijheid. Een visie en verlangen die haaks staan op de voortdurende, verstikkende oproep tot ‘positiviteit’, tot aanpassing aan een onvrije samenleving die haar eigen onvrijheid met een brede glimlach maskeert, haar minderheden laat rotten in de meest gruwelijke omstandigheden en het milieu – haar eigen bestaansvoorwaarde – verder laat verloederen.

Kortom: elk kind belichaamt de mogelijke hergeboorte van een ‘erotische samenleving’. Op de scène die Marcuse in de wereld heeft gezet, stond eros op het voorplan. Het blijft nodig (en even hoogdringend) om eros op de wereldscène te plaatsen.

Noten:

¹ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, Utrecht, Bijleveld, 1973, p. XXI.

² Cfr. bv. Marcuse, H., *De idee van de vooruitgang in het licht der psychoanalyse*, in: Marcuse, H., *Psychoanalyse en politiek*, Amsterdam, Van Gennep, 1970, p.84 (vrede, rust); Marcuse, H., *Eros en cultuur*, Utrecht, Bijleveld, 1973, p. 111 (schoonheid), p. 127 (zelfontplooiing); Marcuse, H., *Agressiviteit in de hedendaags industriële samenleving* in: Marcuse, H., *Geweld en vrijheid*, Amsterdam, Van Gennep, 1977, p. 64 (initiatief, bewegingsvrijheid).

³ Marcuse, H., *De eendimensionale mens*, Amsterdam, Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2023, p. 262.

⁴ In *Kritiek van het hedonisme* verdedigt Marcuse de 'zwakke' vorm van hedonisme in dialoog met Hegel, diens idealistische vrijheidbegrip en radicale veroordeling van elke vorm van hedonisme. Cfr. Marcuse, H., *Zur Kritik des Hedonismus*, in: Marcuse, H., *Schriften Band 9*, Springe, Klampen Verlag, 2004, p. 250 e.v.

⁵ Met 'verabsoluteerd' oedipuscomplex bedoel ik: alsof het universeel van aard is, en de meest bepalende, meest kritische fase is in onze ontwikkeling.

⁶ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 108 e.v.

Prometheus en Pandora zijn symbolisch voor het huidige realiteitsprincipe (de

alomtegenwoordigheid van techniek, de 'vrouw' als gevaar), Narcissus en Orpheus staan symbool voor een nieuw realiteitsprincipe (waarin bevrediging, schoonheid en rust centraal staan).

⁷ Freud ontkent of dissimuleert een rechtstreekse invloed, cfr.: Assoun, P.-L., *Freud, la philosophie et les philosophes*, Paris, Presses universitaires de France, 2009, p. 194

⁸ Marcuse, H., *De eendimensionale mens*, p. 153

⁹ Marcuse, H., *De eendimensionale mens*, p. 182

¹⁰ Wil de logos nog een kritische rol spelen, dan dient die herwonnen te worden op de logos die een repressieve vorm heeft aangenomen, cfr. infra: 'Eros en transformatie'. Ook wat eros betreft, is de zaak ingewikkelder: het appel van eros wordt geneutraliseerd door de opname van het lustprincipe in het realiteitsprincipe, cfr. infra: 'Eros en seksualiteit'.

¹¹ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 4.

(Dat deze oefening tot op de dag van vandaag gedaan wordt, bewijst bv.: Haute, P.v., De Vleming, J. (red.), *Freud als filosoof. Over Seksualiteit, Psychopathologie en Cultuur*, Kalmthout, Pelckmans, 2013.

¹² Daarbij denk ik aan concepten/hypotheses als: afweermechanismen (basisverdringing, verdringing, sublimatie...), de vormende krachten van het individu (realiteitsprincipe, lustprincipe, doodsprincipe (Nirwanaprincipe)), de (tweede) topiek (Ik, Es, Superego), enz... Even alomtegenwoordig zijn marxistische concepten zoals de spanning tussen noodzaak en vrijheid, vervreemding, vervreemde arbeid, verdrukking (repressie)... Soms is het onderscheid tussen beide betekenisregisters niet zo duidelijk en lopen ze door elkaar, bv. in het gebruik van 'verdringing' en 'verdrukking'.

¹³ Dit vermogen om een andere realiteit te 'verbeelden' is ook een vorm van eros. Fantasie is nauw verbonden aan het lustprincipe en speelt een centrale rol in het verbeelden van alternatieve vormen van seksualiteit (Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 95 e.v.). Deze (seksuele) verbeelding koppelt Marcuse niet los van de verbeelding van een andere, meer bevredigende, meer rechtvaardige samenleving. In *De eendimensionale mens* is Marcuse pessimistischer over deze rol van de verbeelding, aangezien de 'realiteit' deze functie volledig heeft opgeslorpt (Marcuse, H., *De eendimensionale mens*, p. 266).

¹⁴ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 146: kritiek van de 'beheersingsdrift' (Ives Hendrick). Deze tendens is schering en inslag in de psychoanalyse, cfr. bv.: De Vleming, J., *De schaduw van Kaïn*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2013, p. 42, waar sprake is van actieve en passieve 'wreedheidsdrift'. Het is volgens mij mogelijk om in naam van deze kritiek het hele driftmodel op de helling te zetten, maar zover gaat Marcuse niet. (Dit is een ander voorbeeld van de manier waarop Marcuse denkt mét de concepten van Freud, i.p.v. ze (nog) fundamenteeler te bekritisieren of ze te verwerpen.)

¹⁵ Marcuse, H., *De eendimensionale mens*, p. 38 ('waar' versus 'vals').

¹⁶ Marcuse, H., *'Het einde van de utopie'*, in: Marcuse, H., *Psychoanalyse en politiek*, Amsterdam, Van Gennep, 1970, p. 81 e.v. ('vitale' versus 'repressieve' behoeften).

¹⁷ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 29.

¹⁸ Cfr. Marcuse, H., *'Het verouderen van de psychoanalyse'* in: Marcuse, H., *Geweld en vrijheid*, Amsterdam, Van Gennep, 1977, p. 75 e.v.

¹⁹ Cfr. Marcuse, H., *Het verouderen van de psychoanalyse*, p. 75: "een opnieuw te veroveren toekomst".

Deze vorm van nostalgie is mij totaal vreemd.

²⁰ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 14 e.v.

²¹ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 36 e.v.

²² Marcuse, H., *De eendimensionale mens*, p. 260.

²³ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 103.

²⁴ Marcuse, H., 'De idee van de vooruitgang in het licht der psychoanalyse', in: Marcuse, H., *Psychoanalyse en politiek*, Amsterdam, Van Gennep, 1970, p. 53.

²⁵ Marcuse, H., *De idee van de vooruitgang in het licht der psychoanalyse*, p. 45 of Marcuse, H., *De eendimensionale mens*, p. 244.

²⁶ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 29: "De beschaving belandt in een vernietigende dialectiek: de voortdurende beperkingen van de Eros verzwakken tenslotte de levensdriften en versterken en bevrijden op die manier juist de krachten waartegen ze werden «opgeroepen» - de vernietigingskrachten".

²⁷ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 59.

²⁸ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 62.

²⁹ Marcuse, H., *De eendimensionale mens*, p. 162.

³⁰ Bv.: Marcuse, H., *De idee van de vooruitgang in het licht der psychoanalyse*, p. 50: "Eros is oorspronkelijk meer dan seksualiteit, in die zin, dat het geen partiële drift is, maar een kracht die het gehele organisme beheerst, die pas achteraf in dienst der reproductie wordt gesteld en als seksualiteit wordt gelokaliseerd. Dit vergt een deseksualisering van het organisme, en hierdoor pas kan uit het organisme als drager van het lustprincipe, het organisme als mogelijk arbeidsinstrument worden gemaakt. Het lichaam wordt vrij voor het afgeven van energie, die anders slechts erotische energie geweest zou zijn; wordt om zo te zeggen vrij van de integrale Eros, die het oorspronkelijk beheerst heeft en daarmee vrij voor met onlust gepaard gaande arbeid als levenshoud".

³¹ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 32 en 136.

³² Marcuse, H., *Driftleer en vrijheid*, p. 56.

³³ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 2.

³⁴ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 62.

³⁵ Marcuse, H., *De idee van de vooruitgang in het licht der psychoanalyse*, p. 61.

³⁶ Zelfs Hans Achterhuis, rabiaat criticus van elke vorm van utopie, erkent dat we momenteel in een utopie leven, zie: Achterhuis, H., *De utopie van de vrije markt*, Rotterdam, Lemniscaat, 2015.

³⁷ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 152.

³⁸ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 47: "Binnen de totale mobilisering van de mens en de natuur die kenmerkend is voor onze tijd, is de wetenschap een van de meest vernietigende middelen geworden (...)".

³⁹ Marcuse, H., *De eendimensionale mens*, p. 247 (verwijzing naar Whitehead). Enkele pagina's verder (p. 256) luidt het: "Beschaving produceert de middelen om de Natuur te bevrijden van haar eigen wreedheid, haar eigen ontoereikendheid, haar eigen blindheid, dankzij de cognitieve en transformerende kracht van de Rede. En de Rede kan deze functie alleen vervullen als posttechnologische rationaliteit, waarin de techniek zelf het instrument is van pacificatie, het organon van de 'levenskunst'. De functie van de Rede convergeert dan met de functie van de *Kunst*".

⁴⁰ Marcuse, H., *De eendimensionale mens*, p. 166.

⁴¹ Marcuse, H., *Vertoog over bevrijding*, Utrecht, Bijleveld, 1972, p. 28: "Natuurlijk blijven frustratie, leed, misère en ziekte de basis van deze sublimatie (...)".

⁴² Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 158.

⁴³ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 116 e.v.

⁴⁴ Marcuse, H., *De idee van de vooruitgang in het licht der psychoanalyse*, p. 47.

- ⁴⁵ Marcuse beroept zich op Schiller om deze idee te ontwikkelen, cfr. Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 121 e.v. Deze idee staat helemaal haaks op de 'westerse' traditie. Het 'nieuwe' realiteitsprincipe waar Nietzsche op een halfslachtige wijze en Marcuse meer expliciet op doelt, zou ik in navolging van Jean Liedloff het 'continuïteitsprincipe' ('continuum principle') willen noemen, cfr. Liedloff, J., *The continuum concept*, London, Duckworth, 1975. Een auteur die dit binnen een academische (wetenschappelijke, neuropsychologische) context heeft opgenomen is Darcia Narvaez, zie bv. Narváez, D. and Bradshaw, G.A. (red.), *The Evolved Nest: Nature's way of raising children and creating connected communities*, Berkeley, North Atlantic Books, 2023.
- ⁴⁶ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 144, 155 (met compliciteit van de 'doodsdrift').
- ⁴⁷ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 126.
- ⁴⁸ Marcuse, H., *De eendimensionale mens*, p. 49 e.v., 85, 240, 253 e.v., 261.
- ⁴⁹ Marcuse, H., *De idee van de vooruitgang in het licht der psychoanalyse*, p. 57.
- ⁵⁰ Reich, W., *Die sexuelle Revolution*, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 1976, p. 30 e.v. De vraag naar wat Reich precies bedoelde met 'orgastische potentie' en de therapeutische relevantie daarvan, mag wat mij betreft nog steeds gesteld worden.
- ⁵¹ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 136.
- ⁵² Marcuse, H., '*Marxismus und Feminismus*', in: Marcuse, H., *Schriften (Band 9)*, Springe, Klampen Verlag, 2004, p. 131 e.v.
- ⁵³ "Met de inbreuk van de agressie op het domein van de levensdrift gaat een toenemende onderwerping van de natuur aan commerciële organisatie gepaard." (Marcuse, H., *Agressiviteit in de hedendaags industriële samenleving*, p. 72) In dit citaat verwijst Marcuse naar de commercialisering van onze omgeving en de natuur. Deze commercialisering is enkel toegenomen, en doordringt nu ook de 'natuur' van de mens. (Deze kritiek op 'commercialisering' lees ik als een vroege variant op alles wat nu 'commodificatie' heet.)
- ⁵⁴ Marcuse, H., *Konterrevolution und Revolte*, in: Marcuse, H., *Schriften (Band 9)*, Springe, Klampen Verlag, 2004, p. 79 e.v.
- ⁵⁵ Marcuse, H., *Konterrevolution und Revolte*, p. 79.
- ⁵⁶ Marcuse, H., *De eendimensionale mens*, p. 246.
- ⁵⁷ Witt, E., *Future sex*, New York, Farrar, Straus and Giroux, 2016, p. 38 (Orgastic Meditation) en p. 133 (Polyamory).
- ⁵⁸ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 27.
- ⁵⁹ Marcuse, H., *Het verouderen van de psychoanalyse*, p. 78 e.v.: "(...) in de psychische structuur verschrompelt het Ik dermate, dat het niet meer in staat lijkt te zijn, zich als een zelf, onderscheiden van Es en Über-Ich, te handhaven. De meer-dimensionale dynamiek op grond waarvan het individu zijn evenwicht tussen autonomie en heteronomie, vrijheid en onderdrukking, lust en pijn, heeft verworven en behouden, heeft plaats gemaakt voor een een-dimensionale, statische identificatie van het individu met zijn gelijken en met het geadministreerde realiteitsprincipe".
- ⁶⁰ Daedone, N., *The Eros Sutras. Vol. 3: Orgasmic Meditation*, Soulmaker Press, La Vergne, 2022.
- ⁶¹ Saner, H., *Die Anarchie der Stille*, Basel, Lenos Verlag, 1996, p. 85.
- ⁶² Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 59.
- ⁶³ Marcuse, H., *De idee van de vooruitgang in het licht der psychoanalyse*, p. 56.
- ⁶⁴ Graves, R., *Griekse mythen*, Houten, De Haan, 1999, p. 58.

⁶⁵ Id.

⁶⁶ DeMause, L., 'The Fetal Origins of History', in: DeMause, L., *Foundations of Psychohistory*, London, Creative Roots Pub, 1982, p. 244 e.v.

⁶⁷ Janus, L., *Die psychoanalyse der Vorgeburtlichen Lebenszeit und der Geburt*, Gießen: Psychosozial-Verlag, 2000.

Marcuse verwijst herhaaldelijk naar Otto Rank (bv. Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 71). Freud wees deze ideeën van Rank af - en gedeeltelijk terecht - maar ze dienen ook herdacht te worden, in het licht van perinatale psychologie en recentere wetenschappelijke ontwikkelingen (cfr. infra).

⁶⁸ Bij wijze van overzicht en inleiding: Evertz, K., Janus, L. and Linder, R. (red.), *Handbook of prenatal and perinatal psychology: Integrating research and practice*, Cham, Springer, 2021.

(Het feit zelf dat deze Engelse vertaling van de oorspronkelijke Duitse versie verschijnt bij Springer, toont op zich al aan dat er toenemende interesse voor en/of acceptatie is van perinatale psychologie als onderzoeksterrein en therapeutische praktijk.)

⁶⁹ De enige 'grote' filosoof die een meer dan verdienstelijke poging heeft gedaan om perinatale psychologie op te nemen in zijn denken, is Sloterdijk. Maar (ook) hij blijft steken in een soort 'geboortepessimisme' - niet het 'affirmatieve', 'geboortelijke' denken dat ik - ook in resonantie met Marcuse - zou willen formuleren. Cfr. Sloterdijk, P., Trawny, P., *Unter der Platane. Ein philosophisches Gespräch*, Frankfurt am Main, Vittorio Klosterman, 2019, waarin Sloterdijk openlijk praat over zijn 'wilde' tijd in Indië, en de toen in zwang zijnde therapeutische technieken, die 'helaas' voor hem werkten, maar een bittere smaak nalieten.

⁷⁰ Marcuse, H., *Het einde van de utopie*, p. 81 ("een nieuwe visie op de mens, een nieuwe antropologie").

⁷¹ Piontelli, A., *Twins: From fetus to child*, London & New York, Routledge, 2002, p. 137 e.v. (over dominant gedrag in de moederbuik en later).

⁷² Ondertussen weten we dat het geboortetrauma een dramatisch effect heeft op onze ontwikkeling, maar ook dat dit trauma allesbehalve noodzakelijk is, m.a.w. historisch van aard is, en in onze tijd, dikwijls samenhangt met overmatig en destructief gebruik van technologie. Dat het anders kan, wordt elke dag bewezen door vrouwen die hun 'autonomie' opeisen, cfr. bv. Korteweg, A. M., *Vrije geboorte*, Rhenen, Uitgeverij Lente, 2019 en de hierop voortbouwende Facebookpagina 'Vrije geboorte'.

⁷³ Marcuse, H., *Het einde van de utopie*, p. 81 ("achter het animale").

⁷⁴ Piontelli, A., *Twins: From fetus to child*, London, Routledge, 1992: "Ik denk dat mijn bevindingen suggereren dat de wisselwerking tussen 'natuur' en 'cultuur' veel eerder begint dan we doorgaans aannemen, en dat bepaalde prenatale ervaringen diepe, emotionele gevolgen kunnen hebben voor een kind, in het bijzonder als deze prenatale gebeurtenissen versterkt worden door postnatale ervaringen" (p. 1, eigen vert.).

⁷⁵ Deleuze, G., *Kritisch en klinisch*, Amsterdam, Octavo publicaties, 2015: "Een baby geeft blijk van een dergelijke levenskracht, een hardnekkige, koppige, ontembare wil tot leven die zich onderscheidt van alle organische leven. Met een jong kind kan men een organische, persoonlijke relatie hebben, maar niet met een baby, die in zijn kleine gestalte voldoende energie samenbundelt om het plaveisel open te breken (...)."

⁷⁶ Marcuse spreekt herhaaldelijk van 'beschavingswonde' of 'basiskwetsuur' (bv. Marcuse, H., *Driftleer en vrijheid*, p. 26 ('traumatische wonde' in relatie tot ziekte) en p. 38; Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 125). Wat ik probeer te bepleiten, is een manier om deze 'wonde' te

verhelderen door concreter af te dalen in de ervaringswereld van foetussen en baby's (en dus ook door zelf na te voelen of te verkennen hoe die ervaringen in onszelf doorwerken).

⁷⁷ Kant, I., *Pragmatische antropologie*, Amsterdam, Boom, 2014, p. 195 e.v.

⁷⁸ Saner, H., *Geburt und Phantasie. Von der natürlichen Dissidenz des Kindes*, Basel, Lenos Verlag, 1997.

⁷⁹ Marcuse, H., *De eendimensionale mens*, p. 269.

⁸⁰ Marcuse, H., *Vertoog over bevrijding*, Utrecht, Bijleveld, 1972, p. 21 e.v.

⁸¹ Deze vorm van 'bevestigend' denken staat in schrill contrast met de vorm van 'positief' denken die bij Marcuse een negatieve connotatie heeft: "Filosofisch denken verandert in bevestigend denken. De filosofische kritiek bekritiseert binnen het maatschappelijke kader en stigmatiseert niet-positieve noties als louter speculatie, dromen of fantasieën." (Marcuse, H., *De eendimensionale mens*, p. 195). In het 'eendimensionale' dagelijks leven betekent dit dat "de mens wordt getraind om te vergeten – om het negatieve te vertalen in het positieve zodat hij kan blijven functioneren, beperkt, maar gezond en redelijk welgesteld" (id., p. 131).

⁸² Marcuse gebruikt de term 'surplusagressie' niet, maar - naar analogie met 'surplusrepressie' - lijkt hij mij uitstekend uit te drukken dat veel van de agressie die door het beschavingsproces zelf wordt opgewekt ('beschavingsparadox') in het huidige stadium van ontwikkeling overbodig is of kan voorkomen worden.

⁸³ Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 20.

⁸⁴ Een mogelijke uitzondering is Nietzsche. Zonder het orgasme expliciet te bevorderen tot 'oorsprong' van filosofisch denken, verwijst hij in *Godenschemering* (Nietzsche, *Afgodenschemering*, Amsterdam/Antwerpen, Uitgeverij De Arbeiderspers, 2007, p. 117) naar de rol die het orgasme gespeeld heeft in de ontwikkeling van zijn eerste hoofdwerk, de *Geboorte van de tragedie*: "De psychologie van het org[i]asme als een overstromend gevoel van leven en van kracht, waarbinnen zelfs pijn nog als stimulans werkt, gaf me de sleutel tot het begrip van het tragische gevoel (...)". Marcuse verwijst naar Nietzsche als iemand die weliswaar aan de wieg stond van een nieuw realiteitsprincipe, maar tegelijk nog volledig doordrongen was van het 'oude', cfr Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p. 79 e.v.

⁸⁵ Reich, W., *Reich speaks of Freud*, London, Souvenir Press, 1972, bv. p. 30: "De emotionele wil van baby's en hun natuurlijke, emotionele levensexpressie wordt gesmoord juist voor en na hun geboorte" (eigen, vrije vert.). Dit proces heb ik op andere plaatsen *natalisme* genoemd, waarin ik - samen met *infantisme* - een fundamentele oorzaak zie van racisme en seksisme. Helaas erkent de marxistische en veel feministische/postkoloniale maatschappijkritiek enkel de twee (niet minder belangrijke) laatste. Maar mijn punt is dat we misschien meer 'voortgang' kunnen boeken in de strijd tegen racisme en seksisme door - ook - naar infantisme en vooral natalisme te kijken.

⁸⁶ Reich, W., *Die Massenpsychologie des Faschismus*, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 1974, p. 95 (over 'orgasmeangst').

⁸⁷ Jacobs, K., *Radicaal-rechtse seks*, Berchem, EPO, 2021.

⁸⁸ In *Waarom vrouwen betere seks hebben onder het socialisme* bespreekt Ghodsee de momenteel alomtegenwoordige 'economische sekstheorie'. Die theorie (en het gedrag en - al dan niet impliciete - denken van mensen dat eraan ten grondslag ligt) zou ik de voltooiing noemen van wat Marcuse "de doordringing van het lustprincipe door het realiteitsprincipe" noemt. Een andere visie op seksualiteit of relaties wordt onmogelijk of gemarginaliseerd.

(Cfr. Ghodsee, K.R., *Waarom vrouwen betere seks hebben onder het socialisme*, Berchem, EPO, 2019).

⁸⁹ Ghodsee suggereert dat vrouwen onder de communistische regimes wel degelijk betere seks hadden, omdat ze meer maatschappelijke ondersteuning genoten, en meer gelijkwaardige relaties hadden met hun partners.

⁹⁰ De uitdrukking 'oceanisch gevoel' komt ter sprake in een correspondentie tussen Freud en Romain Roland (waar Marcuse ook naar verwijst: Marcuse, H., *Eros en cultuur*, p.114). Het is maar de vraag of Freud dit 'oceanisch beleven' - zonder het gebruik van drugs - gekend heeft. Ik weet niet of Marcuse het gekend heeft, maar hij lijkt in elk geval ruimte te hebben voor een meer 'constructieve' invulling van het Nirwana-principe, waarbij een mens steeds meer geïntegreerde vormen van eenheid ervaart - m.a.w. zonder de negatieve, regressieve connotaties die het bij Freud heeft, cfr. de slotpassages van *Eros en Cultuur*, p. 156 e.v.